

Religious Research

Vol. 13, No. 26, March 2025, 89-112

(DOI) 10.22034/jrr.2025.362064.2066

The Formation of Manichaeism from Iran to China An Approach to Some Religious Components of Chinese Manichaeism¹

Maryam Ahmadpour²

Mohammad Shokri-Foumeshi³

(Received on: 2025-05-13; Accepted on: 2025-07-13)

Abstract

Manichaeism was founded in Babylon in the third century CE, during the reign of the second Sasanian monarch, and shortly thereafter became established in Central Asia. Following the emergence of the Mongol Empire in the thirteenth century CE and its domination of the region, the Manichaeans sought refuge in Fujian in southeastern China. In recent decades, the remains of these migrant Manichaeans have been discovered, revealing forms of Manichaeism that differed from the form prevalent in Iran and Central Asia. The present study seeks to examine the course of the development of Manichaeism from Iran to China and to show how, after its arrival in China, Manichaeism, which was often regarded as a foreign religion, managed to preserve itself within the religious traditions of the Chinese people in Fujian during difficult periods of religious persecution by incorporating diverse elements from Buddhist and Daoist traditions, thereby enabling its continued survival and expansion in China. The article also examines the similarities and differences among the deities mentioned in Mani the Buddha of Light and those found in other Manichaean sources. The fact that Manichaeism was able to continue its existence independently in southern China after the fall of the Tang dynasty provides good evidence of the flexibility and skill of its followers in maintaining the religion while preserving an appearance of religious reverence and legitimacy.

Keywords: Mani, Formation of Manichaeism, Iran, Turfan, Fujian

-
1. This article is derived from Maryam Ahmadpour, "The Formation of Chinese Manichaeism: Based on the Turfan Collection and New Discoveries in Fujian," PhD dissertation, Supervisor: Mohammad Shokri Foomashi; Advisor: Alireza Shojaei, Faculty of Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, 2022.
 2. PhD Student in Non-Abrahamic Religions (Iranian Religions), University of Religions and Denominations, Qom, Iran. mariyaahmadpour@gmail.com
 3. Assistant Professor, Department of Non-Abrahamic Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author). mshokrif@gmail.com

تکوین مانویت از ایران تا چین^۱ رهیافتی به برخی مؤلفه‌های دینی مانویت چینی

مریم احمدپور^۲

محمد شکری فومشی^۳

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲]

چکیده

مانویت که در سده سوم میلادی و در دوران دومین شاهنشاهی ساسانی در بابل بنیان گذاشته شد و اندکی بعد در آسیای مرکزی استقرار یافت، پس از ظهور امپراتوری مغول در قرن سیزدهم میلادی و سیطره آن بر این منطقه به فوجیان در جنوب شرقی چین پناه جست. در چند دهه اخیر، بقایای این مانویان مهاجر کشف شد که جلوه‌های متفاوتی از آن مانویتی را نشان داد که در ایران و آسیای مرکزی رایج بود. جستار حاضر قصد دارد نشان دهد سیر تحول مانویت از ایران تا چین به چه صورت بوده و بعد از ورود به چین، مانویتی که اغلب دینی بیگانه محسوب می‌شد، چگونه در فوجیان و در دوره‌های دشوار تفتیش عقاید، با جذب عناصر متنوعی از آیین‌های بودایی و دائویی، خود را در بطن مذهب مردم چین حفظ کرد تا بتواند به بقا و گسترش خود در چین ادامه دهد. این مقاله به شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود میان خدایان موجود در مانی بودای روشنی و دیگر منابع مانوی نیز می‌پردازد. اینکه مانویت قادر بود پس از سقوط دودمان تانگ به طور مستقل در جنوب چین به زیست خود ادامه دهد؛ گواه خوبی بر انعطاف‌پذیری و مهارت پیروان آن در نگاه داشتن این دین در پرده‌ای از حرمت و مشروعیت است.

کلیدواژه‌ها: مانی، تکوین مانویت، ایران، تورفان، فوجیان

۱. این مقاله برگرفته از: مریم احمدپور، «تکوین مانویت چینی: بر اساس مجموعه تورفان و نویافته‌های فوجیان» رساله دکتری، استاد راهنما: محمد شکری فومشی، مشاور: علیرضا شجاعی، دانشکده ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، ایران، ۱۴۰۱، است.

۲. دانشجوی دکتری ادیان غیر ابراهیمی (ادیان ایرانی)، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

mariyaahmadpour@gmail.com

۳. استادیار گروه ادیان غیر ابراهیمی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول) mshokrif@gmail.com

۱. مقدمه

از میان سه آیین غربی که در دوره تانگ (Táng؛ 618-907) از طریق تماس با سرزمین پارس دوران ساسانیان وارد چین شد (یعنی مانویت، مسیحیت نستوری و دین زرتشتی)، مانویت تنها دینی بود که در تثبیت حضورش در چین واقعاً موفق بود (Lieu, 1992: 261). این حقیقت که مانویت در حکم صادرشده سال ۷۳۲ به دلیل تظاهر به بودایی بودن مورد هجمه قرار گرفت ممکن است بازتاب دهنده حسادت ورزی راهبان بودایی به موفقیت‌های تبلیغی مانویت و همچنین تأثیر منفی در نفوذ بوداییان در دربار باشد. مانویان با تطبیق دادن برخی از جنبه‌های دین خود با آیین‌های بودایی و تائویی در محدود کردن شکاف فرهنگی میان چین و غرب به موفقیت رسیده بودند (Lieu, 1992: 262). در نتیجه، در قیاس با دین زرتشتی و مسیحیت نستوری که هر دو در سراسر تاریخ خود در چین به صورت ادیانی بیگانه باقی ماندند، کیش مانوی در پیوند زدن خود به خاک چین به توفیقات بیشتری دست یافت (Pelliot, 1923: 193-208, apud ibid).

۲. ورود دین روشنی به چین

نخستین یادکرد از مانویان در چین در سالنامه‌های چینی دوران تانگ (۶۱۸-۹۰۷ م.) ثبت شده است (Schafer, 1951: 407-409). با این که سلسله تانگ در سخت‌گیری به مذاهب خارجی زبانزد بود، بر اساس مدارک عصر امپراتور گائوژنگ (Gāozōng) (شهریاری: ۶۵۰-۶۸۳ م.)، مبلغان دین روشنی (مانویت) در سال ۶۹۴ م. در چین فعال بوده‌اند (تجدد، ۱۳۸۴: ۱۵۵). مدارک چینی از آزار مانویان تا دهه نخست فرمانروایی ملکه وو زتیان (Wǔ Zétiān) (شهریاری: ۶۸۴-۷۰۴ م.)، که یکی از قدرتمندترین فرمانروایان تانگ بود، خبر می‌دهند (Pelliot, 1923: 199-200, 203-204. apud Lieu, 1992: 262). پس از مرگ ملکه در سال ۷۳۱ م.، متنی مشهور از مانویت به نام «چکیده آموزه‌ها و آیین‌های تعلیمات مانی، بودای

روشنی^۱ نوشته شد که این متن را اورل استاین (Aurel Stein)، در قرن بیستم در دون‌هوآنگ کشف کرد. صبغه بودایی و دائویی این متن کاملاً روشن است. به نظر ساموئل لیو، این متن در حقیقت معرفی و چکیده‌ای از مانویت است که برای آشنایی سران حکومتی از این دینِ نوظهور در چین تهیه شده است (Lieu, 2016: web-page). اگرچه نویسنده این متن معلوم نیست، به نظر می‌رسد سلسله تانگ با آزادی محدودی که در این دوران به مانویان داد، زمینه گسترش مانویت را در چین فراهم کرد. مانویان در این زمان اجازه یافتند آزادانه در این سرزمین به مراسم مذهبی خویش بپردازند، مشروط به این که میان چینیان تبلیغ نکنند و موجب تغییر کیش اینان نشوند. پرواضح است که این حکم شامل تبلیغ میان غیرچینی‌ها نمی‌شد. حکومت تانگ این آزادی را فقط یک سال تحمل کرد (تجدد، ۱۳۸۴: ۱۵۹-۱۵۶).

در سال ۷۴۴ م. شهریار ترک‌های اویغور به نام بوگوخان به درخواست امپراتوری تانگ به چین لشکر کشید تا شورش آن‌لوشان (Ānlùshān) را سرکوب کند. بوگوخان پس از موفقیت به مانویت گروید و این دین را دین رسمی شهریار ترک‌های اویغور کرد. در این دوران که ترک‌ها موفق به تثبیت موقعیت خود در چین شدند مانویان نیز از ضعف حکومت تانگ بهره بردند و به پشتوانه حکومت ترکان اویغور تبلیغات وسیعی را در چین به راه انداختند. اما این موفقیت‌ها چندان نپایید و شهریار اویغورهای مانوی در سال ۸۴۰ م. به دست ترک‌های قرقیز سقوط کرد و بدین نحو مانویان باری دیگر در چین بی‌پناه شدند. سه سال بعد یعنی در سال ۸۴۳ م. دولت چین مانویت را یک بار دیگر دینی «خارجی» خواند و فرمان ویرانی معابد آنها و تعقیب پیروانش را صادر کرد (Lieu, 1998: 195)؛ زیرا معابد مانوی یادآور حضور ارتش ترک‌های اویغور و نشانه ضعف قوای حکومت چین محسوب می‌شد (Chavannes & Pelliot, 1913: 262-263; apud Lieu, 1992: 196, 231-239). مانویانی که پس از سقوط قره‌بلغسون به اجبار از دره آرخون مغولستان به چین گریختند در

نقاط مختلف این سرزمین پراکنده شدند و اغلب آنها به واحه تورفان در ایالت شین جیان (Xinjiang) در شمال غرب چین رفتند. مانویانی که بعدها در فوجیان، در جنوب شرقی چین، متوطن شدند شاید در اصل گروهی از همین کوچندگان بوده‌اند. بر اساس سالنامه چینی مین شومی دانیم یکی از بزرگان مانوی به نام فوچینگ (Fu-qing) مانویت را در جنوب چین گسترش داد (Pelliot, 1939: 206-208; apud Lieu, 1991: 480).

۳. مواجهه مانویان با مفاهیم چینی

۳-۱. یکسان‌سازی انگاره‌های مانوی با مفاهیم دینی بومی چین

گسترش مانویت به سرزمین‌های گوناگون با زبان‌های مختلف موجبات چندنامی ایزدان یا هم‌پوشانی نام‌های مختلف ایزدان شد. به دیگر سخن، این چندنامی پیامد مستقیم محیط‌های فرهنگی مختلفی بود که در آن، نام ایزدان بومی فقط بدان سبب به کار می‌رفت که پیروان محلی بتوانند از کارکرد مراتب مختلف جهان مینوی کیش مانی، شناخت روشن‌تری به دست آورند (تاردیو، ۱۴۰۱: ۱۱۸).

یکی از مهم‌ترین مجموعه رساله‌های مانویت در چین تحت عنوان مانی، بودای روشنی^۱ است. این اثر در شهرستان شیاپو در ایالت فوجیان کشف شده است. در این رساله از ایزدان و پیامبران و قدیسان متعددی یاد شده است. نام آنان از متن‌های چینی مانوی باز یافته از دون‌هوانگ اقتباس شده است (Ma/Wang, 2018: 32). در این رساله، پدر بزرگی (خداوند متعال مانوی)، بودای روشنی بی‌نظیر و شهریار بی‌نظیر روشنی^۲ خوانده شده است و مادر زندگی، بودا مادر نیک^۳ و مادر مهربان^۴. انسان قدیم یا همان هُرمزد بَخ، بودا

1. Unsurpassed Buddha of Light.

2. Unsurpassed King of Light.

3. Good Mother Buddha.

4. Compassionate Mother.

اندیشه نخستین^۱ یا فقط اندیشه نخستین^۲ نامیده شده است (نک جدول پیوست Ma/ Wang, 2018: 33-39). مری بویس). از مدتها پیش دانسته است که «اندیشه نخستین» در متن‌های ایرانی میانه مانوی همان هرمزدیغ است (Boyce 1975: 187).

برخلاف شِدر (Schaefer) که عناصر زرتشتی را در مانویت شرق تشابهی ظاهری می‌داند (Schaefer 1927:146) بویس ثابت می‌کند که تطابق نام خدایان مانوی با ایزدان زرتشتی تصادفی یا ناشی از ترجمه بی‌دقت نبوده و پیروان مانی در ترجمه نام ایزدان زرتشتی به اختیار عمل کرده‌اند. مثلاً هنگامی که مانویان «روح زنده» در متن‌های فارسی میانه را به مهرایزد ترجمه کرده‌اند نه فقط به شخصیت جنگجوی ایزدمهر زرتشتی، دارنده چراگاه‌های فراخ، یا به نقش او به مثابه جزیی از خورشید یا تجسم انسانی خورشید توجه داشته‌اند، بلکه به پیروزی‌های فرجام جهانی این ایزد، مانند چیرگی او بر نیروهای اهریمنی در نبرد فرجامین نیز نظر داشته‌اند (Sundermann 1978:485-499).

ایزدان روشنی پنج‌گانه^۳ و بودایان روشنی پنج‌گانه^۴ و پنج فرزند روشنی^۵ در متن‌های چینی مانوی فوجیان همان امهرشپندان یا پنج پسر انسان قدیم هستند. مانویان چینی فرستاده سوم (نریسه ایزد)^۶ را سومین فرستاده روشنی^۷ و فرستاده بزرگ روشنی^۸ بخشنده^۹ می‌نامیدند و عیسای درخشان^{۱۰} را عیسی بودا^{۱۱} و دوشیزه روشنی^{۱۲} را بودای آذرخش^{۱۳} یا فقط آذرخش^{۱۴} و

1. First Thought Buddha.

2. First Thought.

3. five light buddhas.

4. Five light-sons.

5. Narisah-yazd.

6. Third Envoy of Light.

7. Great Envoy of the Beneficent Light.

8. Jesus of Light.

9. Jesus Buddha.

10. Virgin of Light.

11. Lightning Buddha.

12. Lightning.

بهمن بزرگ (نوس روشن) (voûç) را ذهن بزرگ،^۱ بودای روشنی خرد،^۲ روشنی خرد،^۳ و شهریار ذهن نیک^۴ می‌نامیدند (Ma/ Wang, 2018: 33-39).

از سوی دیگر، توالی سه لفظ «پدر» و «پسر» (عیسی تنهاگته) و «باد پاک» در این متون یادآور تثلیث مانوی است (شکری فومشی، ۱۳۹۳: ۳۵-۴۸). ثابت شده است که «باد پاک» یا «نفس پاک» در متون چینی مانوی همان «روح القدس» است (همانجا). دیگر تثلیث مانویان ایرانی از عیسای درخشان و دوشیزه روشنی و بهمن بزرگ (منوهمد روشن) شکل گرفته است (de Blois, 2003: 11)؛ اما در نظام ایزدستان مانی بودای روشنی، مانی جایگزین بهمن می‌شود. در این متن، ناراینه (Nārāyana)، زرتشت، سیدار تا گوتمه بودا و عیسی در فهرست خدایانی که «با تکریم و تعظیم صمیمانه فراخوانده شدند»^۴ (MG: cc.) 191-194) به صورت دسته جمعی «چهار بودای بزرگ عالی قدر» نامیده شده‌اند (Ma/ Wang, 2018: 39).

در کتاب مانی بودای روشنی و مدارک دون‌هوانگ، ویروچنه (Vairocana) «بودای کیهانی» که تجسم ماهیت حقیقی چیزها و به نوعی تمام جهان است (Gaulier et al., 1976: 23)، معادل انسان کامل (پارتی. mrd 'spwryg) در نسخه‌های ایرانی در نظر گرفته شده است. او هم تمام گیتی و هم ویژگی بوداهای دیگر را در کالبد خویشتن دارد (Ma/ Wang, 2018: 33-39). اولکیتشوره؛ بودهیستوه شفت و خرد، در نسخه دون‌هوانگ با عنوان باشنده در اعماق زمین، یعنی (فرستاده روشنی که روشن شدگی را ترغیب می‌کند) (Ma/ Wang, 2018: 39)، جدای از وظایف بسیاری که دارد، خویش‌کاری نجات رنج‌دیدگان نیز با او است (فیشر، ۱۳۹۰: ۲-۱۲۱)، بنابراین، ماهیت این بودهیستوه همانند خویشکاری ایزد خروش (پارتی xrwštğ) و گاهی ایزد جهان‌بر (اطلس) (سغدی pδf'ry βγyy) است.

1. Great Mind.
2. Wise Light Buddha.
3. Wise Light.
4. Good King of the Mind.

همان‌طور که از اسامی خدایان مانوی در کتاب مانی بودای روشنی برمی‌آید، همسان‌انگاری نام خدایان مانوی و بودهیستوگان دائویی و بودایی، نشان از نفوذ عناصر دائویی و بودایی در گونه‌ای از مانویت است که در جنوب شرقی چین، یعنی فوجیان، گسترش یافته بود.

۴. شکل نهایی مانویت چینی

مانویت پس از آفت و خیزهای فراوان به نحوی توانست تا قرن شانزدهم میلادی خود را در چین حفظ کند. این بقای شگفت‌انگیز تا حد زیادی مدیون تمایل مبلغان مانویت برای عبور از شکاف فرهنگی میان بین‌النهرین و چین از طریق سازگاری و همگونی مداوم بود (Lieu, 1992: 262). با این حال، این بدان معنا نیست که مانویان در چین دوران تانگ، خود را بودایی و در دوران سونگ خود را تائوئی قلمداد می‌کرده‌اند. همگونی مانویت با آیین بودا و تائو جزئی یا حتی سطحی بود (Ibid). در واقع، مانویت چینی که در جنوب چین رایج بود، اصول بنیادینش را حفظ کرد، اما برای جلب پیروان و توجه طبقه حاکم و در نهایت ادامه بقایش با آموزه‌های بومی و بودایی و دائویی هم‌رنگ شد و درهم‌آمیخت؛ چنان‌که گاه به سختی اجزایش از عناصر غیرمانوی تشخیص داده می‌شود. (Seiwert, 2003: 190). با این‌که برخی از ایزدان مانوی در متن‌های چینی مانوی با خدایان بودایی همسان‌انگاشته می‌شوند و گاهی مضامین مانوی با اصطلاحات بودائی بیان می‌شوند، چارچوب نظری مانویت چینی هیچگاه از اصل خویش جدا نشد (Lieu, 1992: 262).

ما از دل متون مانوی که به زبان‌های پارتی، سغدی، چینی و ترکی نگاشته شده است، می‌توانیم شماری از اصطلاحات فنی و اسامی خدایان را تشخیص دهیم که به وضوح منشاء بودایی دارند، مضاف بر اینکه معادل‌هایی بودایی برای برخی از مفاهیم مانوی نیز ارائه شد. به عنوان مثال، مفهوم مانوی metempsychosis، که یک اصطلاح یونانی است و به معنای حلول روح متوفی در بدن انسان یا جانور دیگری است، شباهت نزدیکی با واژه

سمساره بودایی (به معنای چرخ زاد و مرگ که تلویحاً به تولد دوباره بودا اشاره می‌کند) دارد، و در متون پارتی مانوی و چینی اصطلاحات زادمرد و sheng-ssu (تولد- مرگ) که به ترتیب برای ترجمه این مفهوم مانوی به کار می‌رفتند هر دو معادل بودایی را به ذهن متبادر می‌کنند (Tsui Chi 1943: 174-215)، چنانچه مانی نیز که به طور طبیعی از چنین فرآیند تولد دوباره چرخه‌ای معاف بود، در یک سرود نیایشی پارتی به خاطر ورود به حالت پرنی برانینگ (مرگ) parnibrānīg (سنسکریت: پری نیروانه)^۱، مورد ستایش قرار می‌گیرد (Lieu, 1992: 252).

همچنین چندین تن از خدایان مانوی لقب بودا به خود گرفتند. این مساله به خصوص در متون چینی مانوی خود را نمایان می‌کند چرا که هیچ واژه بودایی مناسب برای ترجمه عبارت ایرانی yazd (ایزد) وجود ندارد.^۲ در نتیجه، در گاتایی که باید در پایان غذاها خوانده شود، فهرستی متشکل از برخی خدایان اصلی معبد خدایان مانوی، از جمله عیسی، را مشاهده می‌کنیم که به عنوان بودایان مورد ستایش قرار می‌گیرند (Tsui Chi 1943: 191). سبکی که مانی از طریق آن برای بودایی کردن خدایان، آن‌ها را در گروه‌های چهارگانه یا پنج‌گانه طبقه بندی کرد (Lieu, 1992: 219-262). پنج عضو (membra dei) نوس بزرگ (یعنی استدلال، ذهن، هوش، تفکر، ادراک) در تومارسرودهای نیایشی چینی، پنج بودای روشنی بزرگ نامیده می‌شوند (Tsui Chi 1943: 196). معادل این مفهوم مانوی در آیین بودا، پنج خانواده بودا است، به عبارت دیگر، این‌ها پنج دیانی بودا (Buddhas Dhyani)، بوداهای مراقبه یا پنج بودای آسمانی خودزاد هستند که از آغاز زمان وجود داشته‌اند (Lieu, 1992: 252). آنها در هنر بودایی تبت به صورت دایره یا

۱. پری نیروانه یعنی نیروانه پس از مرگ؛ نیروانه دو نوع است پیش از مرگ و پس از مرگ. نیروانه پیش از مرگ، حالت دیدن نیروانه است که با دیدن آن بندهای تولد دوباره پاره می‌شود. نیروانه پس از مرگ که واصل شدن به نیروانه است. واصل به این مقصد دیگر به این جهان باز نمی‌گردد. تولد دوباره ندارد.

۲. واژه بودایی بوداسف که سغدی بودی سته به پالی و بودی ستوه به سنسکریت است معادل دقیق ایزد است.

مندله (mandala) (در آئین هندو و بودایی: دایره‌ای که حاوی پیکره خدایان و اشکال هندسی است که به منظور مراقبه و انجام مناسک طراحی می‌شوند) به تصویر کشیده شده‌اند، که ویروچنه (روشن‌کننده، روشنی‌بخش) در مرکز واقع شده است، اکشوبیه (Akṣobhya) (نجنبیدنی) در شرق، آمیتابه (Amitābha) (فروغ بی‌کران) در غرب، رتنه سمبھوه (Ratnasambhava) (گوهرزاد) در جنوب و آموگه سیدھی (Amogasiddhi) (شاکیه مونی، در نهایت نیروانه؛ دارنده «یافت بی نقص») در شمال واقع شده است. چنین ترسیم دایره‌واری را در متن ترکی مانوی نیز می‌توان یافت که در آن *membra dei* (پنج عضو) در چهار نقطه قطب‌نما واقع شده‌اند. ذهن (qut) در مرکز و تفکر (ög) در جنوب، هوش (saqinč) در شرق، استدلال (tuimaq) در غرب و ادراک (köngül) در شمال، جای گرفته‌اند (Klimkeit, 1979: 369-370). این آرایش نشان می‌دهد که عناصر پنج‌گانه مانوی به طور قطعی با بهشت عدن پنج‌گانه تائگته بودایی همسان انگاشته می‌شد. به طور مثال در لداخ (Ladakh) که منطقه‌ای کوهستانی در شمال شرقی جامو و کشمیر در شمال کشور هند است دیوارنگاره‌های بودایی پرشکوهی که قدمت آنها به سده یازدهم برمی‌گردد، وجود دارد (Lieu, 1992: 219-262) و هنرمندان مانوی با وام گرفتن از یک مینیاتور کوچک و زیبا که برگرفته از قطعه‌ای از نسخه خطی تورفان است شمایل‌نگاری (iconographic) مانوی‌ای را متصور شده‌اند که شهریاری اویغوری را به

۱. در ۷۰ کیلومتری شهر له و بین له و کارگل، روستایی قرار دارد که صومعه باشکوه‌الچی در میان آن واقع شده است. صومعه باشکوه‌الچی که در نزدیکی بزرگراه اصلی واقع شده و در میان فروفتگی کوه‌های منطقه لداخ هند از نظرها پنهان مانده، دارای چندین معبد، یک سالن اجتماعات، مدرسه مخصوص راهبان و چند زیارتگاه بوده که به دلیل موقعیت جغرافیایی از گزند حملات دوگراها و مغول‌ها در امان مانده‌اند. نقاشی‌های دیواری ۹۰۰ ساله با تصاویر رنگارنگی از بودا که در این صومعه باشکوه دیده می‌شوند، بیانگر همین مطلب هستند. منبت کاری‌های چوبی در اطراف ورودی‌های معبد و تزئینات زیبا و باشکوه این نیایشگاه بودایی، همگی چشم بینندگان را به خود خیره می‌سازند.

۲. نقاشی سنتی مشرق زمین.

تصویر می‌کشد و در آن یک آرخه‌گوس^۱ مانوی برای او طلب سعادت و آمرزش می‌کند، آرخه‌گوسی که روحش به مثابه یک فرشته به تصویر کشیده می‌شود و لقب وهمن (یعنی نوس) بر آن نهاده شده است. در کنار آنها چهار شکل شبه انسانی قرار دارد که بلافاصله هیچ ایزد مانوی را در ذهن تداعی نمی‌کنند، اما خود مینیاتور به طور انکارناپذیری بخشی از دست‌نوشته مانوی است (Lieu, 1992: 219-254).

از نظر مورخان هنر هندی چهار شکل مذکور حاوی بسیاری از ویژگی‌های متمایزکننده خدایان شناخته شده هندو هستند و می‌توان آنها را با شیوا (Shiva)، برهما (Brahma)، ویشنو (Vishnu) و گنیش (Ganesha) همانند دانست (Klimkeit, 1980: 181-182). بوداییان سه خدای اول را به عنوان تری‌رتنه (Triratna) (سه گوهر) پرستش می‌کنند و گنیش، خدای فیل سر، نیز برای آیین بودا شناخته شده است. بنابراین، این خدایان هندو ممکن است از طریق آیین بودا وارد مانویت شده باشند یا کاربرد آن‌ها ممکن است تا حدی

۱. آندره‌آس (Andreas) اولین کسی بود که با مینا قرار دادن چندین متن در سرودهای مذهبی فارسی و پارتی و در کنار هم قرار دادن «رسولان» apostles، در فارسی میانه «فریستگان» frēstagān و در پارتی «فریشتگان» frēstagān و «همزادان» twins (در فارسی میانه «جمیگان» jamīgān و در پارتی «یَمگان» yamagān)، پیشنهاد کرد جمیگ (یَمگ) به آرخه‌گوس (archegos) اشاره می‌کند که رهبر و پیشوای جامعه مانوی است (Blois ۲۰۰۳: ۷-۱۶)، به این مفهوم که او دومین جایگاه و مرتبه را پس از رسولان در سلسله مراتب انسانی به خود اختصاص داده است (دیدگاه آندره‌آس در اثری از والد اشمیت و لنتز نقل شده است. Die Stellung Jesu im Manichäismus APAW, ۱۹۲۶, no. ۴), ۱۲. n ۲: In” ۱۵, M۴ frēsto ōn u yomo ōn... exkannte Andreas die obersten Rangstufen der manichäischen Hierarchie (Gesandte und ὁ ἰ ὁ ἰ). هم چنین شدر (Schaeeder)، به عنوان نخستین دانش پژوهی که تشخیص داد نرجمیگ در فارسی میانه مشتمل بر واژه «همزاد» است، اما در عین حال بر این باور بود که واژه جمیگ (یَمگ) دیگری به معنی «رهبر» وجود دارد و مشخصاً برای اشاره به آرخه‌گوس مانوی به کار می‌رود (Schaeeder, ۱۹۳۴: ۲۲-۲۳). نه آندره‌آس و نه شدر هیچ یک ریشه‌ای برای واژه (فرضی) «رهبر» پیشنهاد نکردند، و حتی توضیح ندادند که چرا این واژه به جای عبارت معمول برای «رهبر» archegos، در فارسی میانه، یعنی سارار (سالار) sārār، در این متون به کار رفته است (Blois ۲۰۰۳: ۷-۱۶). با اینکه محتمل به نظر می‌رسد که جمیگان «یَمگان» ممکن است به معنی آرخه‌گوس‌های (متوالی) باشد، شاید به این مفهوم که آن‌ها به عنوان وارثان و یاریگران پیامبر، ارتباطی همزادمانند با پیامبر داشته‌اند، چنانکه وی همین نوع از پیوند را با منبع الهام بخشی قدسی خویش داشته است.

تأثیر آئین هندو بر روی دربار اویغور در خوچو (Qocho) را منعکس کند (ibid). در پشت این فرم‌های ظاهراً هندو مفهوم روشنی برگرفته از مانویت نهفته است که عبارت است از چهار ویژگی پدر روشنی (ربانیت، روشنی، قدرت و معرفت) که در زبان یونانی پدر چهارچهره نامیده می‌شود و سیمای چهارگانه او به عنوان چهار شهریار آسمان در مانویت مشرق زمین پرستش می‌شود (ibid). در میان بخش‌هایی از ادبیات مانوی که مقامات رسمی چینی در قلمرو Wen واقع در جنوب چین در سال ۱۱۲۰ توقیف کردند (Liu, 1976: 35)، بخشی وجود دارد با عنوان رخ‌نگاشت چهار شهریار آسمان (si tianwang zhen 四天王幀). در این متون چینی، کلان‌فرشته چهارگانه به عنوان «چهار شهریار آسمانی» لقب داده می‌شوند، در متون مقدس تائویی و بودایی نیز (Leshantang shenji 3/2، Xingfuzu qingdan ke 8/6۰) (Zou shen die shu kuce 奏申牒書科冊 41 Kósa 2018) این شکل از نام آنها آمده است (si ming shen 四明神) در منابعی مانند (Moni guangfo ۹/۳۲، Xingfuzu qingdan ke ۳/۹) نام‌های دیگری هم دارند، نام آن‌ها به زبان سنسکریت عبارت است از Dhṛtarāṣṭra، Virūḍhaka، Virūpākṣa و Vaiśravaṇa.^۲ در تومارنگاره کیهانی چینی مانوی، تصویر این چهار فرشته در کوه سومرو (Sumeru) (Sundermann 1982: 112, apud DMMPP 307b) نقش بسته است (Yoshida 2010b نیز ← شکری فومشی/میرزایی ۱۳۹۵: ۱۱۷.۱۱۵).

گاهی اوقات لقب «چهار شهریار آسمانی بیگانه» به آنها داده می‌شود، یعنی نگهبانان بودایی چهار جهت اصلی (Skt. lokapāla)، که وظیفه حمایت کردن از دَهرمه (dharma) و جهان را در برابر نیروهای اهریمنی دارند (Wang 1992, 251-252. Kósa 2013-2014: 18-19).

۱. شرقی؛ لباس سفید وزره پوشیده و دارای pipa، یک ساز موسیقی رشته‌ای چینی چیده شده در دست دارد.

۲. جنوبی؛ ویرچاکالباس آبی با شمشیر در دست خود می‌پوشد.

۳. غربی؛ لباس قرمز با اژدها می‌پوشد یا یک مار دور بازوی او پیچیده شده است.

۴. شمالی؛ لباس سبز می‌پوشد و یک چتر گرانبها در دست راست خود دارد و موش مقدس نقره‌ای در دست چپ اوست.

مانمی دانیم که آیا نسخه چینی «چهار شهریار» به صورت خدایان هندو ترسیم شده است یا نه، اما مسلم است که با به تصویر کشیدن این چهره‌های چهارگانه از پدر روشنی به عنوان چهار خدای مجزا، نکته مهمی از الهیات مانوی حفظ شده است (Lieu, 1992:253-255). این نکته به خصوص به چین مرتبط است از آنجا که ویژگی‌های انتزاعی مرتبط با الهیات به راحتی در ادیان پرتطرفدار به سرمنزل مقصود نمی‌رسیدند؛ چهره‌های چهارگانه ایزد اصلی مانویت به طور شایسته تبدیل به پند و اندرز (motto) برای مانویت در جنوب چین شد و این چهره‌های چهارگانه در یک کتیبه برج‌مانده که در قرن پانزدهم در قلمرو چوآن چو (Ch'üan-chou) ساخته شد، وارد شده‌اند (Wu Wenliang, Ch'üan-chou, p. 44. apud Lieu, 1992:255).

۵. نتیجه‌گیری

مدارک نویافته چینی در فوجیان، در جنوب شرقی چین، پرتوی نوین بر مطالعات مانوی می‌افکند. در این نوشتار نشان دادیم که مانویان چینی با تطبیق دادن برخی از جنبه‌های دین خود با آیین‌های بودا و تائو در محدود کردن شکاف فرهنگی میان چین و غرب به موفقیت رسیدند. در نتیجه، در قیاس با دین زرتشتی و مسیحیت نستوری که هر دو در سرتاسر تاریخ خود در چین به صورت ادیانی بیگانه باقی ماندند، کیش مانویت در پیوند زدن خود به خاک چین به توفیقات بیشتری دست یافت. دستاوردهای تبلیغی مانویت در چین را نمی‌توان با موفقیت‌های گسترده آیین بودا مقایسه کرد، اما وجه تمایز منحصر به فرد مانویت این است که در میان سه آیین قدیمی‌تر غربی نشأت گرفته از خاورمیانه، تنها آیینی است که جایگاه بادوام‌تری را در چین کسب کرده است. همسان‌سازی مانی با لائوتزه (Lao-tzu) برای تاریخ متأخر مانویت در چین از اهمیت بسزایی برخوردار است چرا که جایگاه محکمی را در جریان حیات مذهبی چین برای مانویان فراهم کرد

که بسیار به آن نیاز داشتند (Lieu, 1992:259). چکیده (Compendium) که متعلق به دون‌هوانگ است نقل قولی طولانی از نوشته‌ای مقدس در خصوص تجسد لائوتزه به صورت مانی را به عنوان یک سند ارائه می‌کند تا منشأ آسمانی مانی را به اثبات برساند (Ch'en, 1923: 203-239). مانویان از داستان لائوتزه بهره بردند تا ادعای مانی درباره جایگاه او در حیات مذهبی چین در دودمان تانگ را تقویت کنند. می‌دانیم در چین دوران پاشاهی تانگ بسیاری از مردم، مانویت را به صورت گونه‌ای از بودیسم تلقی می‌کردند؛ بنابراین مانویت، مذهبی به رسمیت شناخته شده (religio licita) به شمار می‌آمد (Lieu, 1992:259-262). مانویان که همواره از منشأ بیگانه دین خود آگاه بودند با آغوش باز تابعیت افتخاری چینی را که به مانی اعطا شده بود، پذیرفتند (Pelliot, 1923: 302-204. apud Lieu, 1992: 201-204). از آنجا که بوداییان به علت ادعای مانی مبنی بر بودا بودن، اگر نگوییم خود بودا، بیش از پیش با مانویت مخالف شده بودند، مانویان پیوند خود را با آیین تائو تقویت کردند و مانویت به راستی جایگاه امنی را در جریان غالب تمدن چین برای خود به دست آورد و قریب به هشتصد سال به عنوان بخشی از این تمدن باقی ماند.

کوتاه‌نوشت‌ها

.ibid	ibidem, in the same place
MG	摩尼光佛 Moni guangfo "Mani the Buddha of Light", ed. by Lin 2014; Yang / Bao 2015
DMMPP	۲۰۰۴ DURKIN-MEISTERERNST
Reader	۱۹۷۵ Boyce

تکوبین مانویت از ایران تا چین رهیافتی به برخی مؤلفه‌های دینی مانویت چینی / ۱۰۳

جدول ساده شده ایزدان مانوی بر اساس کتاب «مانی بودای روشنی»^۱

فارسی	نسخه دون هوانگ	مانی بودای روشنی (از شیاپو)	پارسی میانه
۱. پدر بزرگی	Wú shàng guāngmíng wáng	Wú shàng guāngmíng fū	Pid ī wuzurgī
	شهریار بی نظیر روشنی	بودای روشنی بی نظیر	
	Wú shàng míng zūn	Wú shàng míng zūn	
	مقام عالیقدر روشنی بی نظیر	مقام عالیقدر روشنی بی نظیر	
۲. روح القدس	Huó shí yún nǐng yù yú ér lěi		Wāxš zīndag Wāxš yōzdahr
	روح زنده و برگزیده ^۲		
فراخوانی نخست			
۱. مادر زندگی	Shàn mǔ fū	Shàn mǔ fū	Mādar īzīndagān Zīndagān Mādar
	بودا مادر نیک	بودا مادر نیک	
	Cíbēi mǔ	Címǔ	
	مادر مهربان	مادر مهربان	
۲. هُرمَزَد بَع (هَرمَزَد خدای) (انسان قدیم)	Xiān yì fū	Xiān yì fū	Ohrmizdbay Nāzug zādag
	بودا اندیشه نخستین	بودا اندیشه نخستین	
	Xiān yì	Xiān yì	
	اندیشه نخستین	اندیشه نخستین	
آمهرشپندان: ایزدان روشنی پنج گانه	Wǔ míng fū	Wǔ míng fū	(A)mahraspandān
	بودایان روشنی پنج گانه	بودایان روشنی پنج گانه	
	Wǔ míngzi	Wǔ míngzi	
	پنج فرزند روشنی	پنج فرزند روشنی	
نَفَس زنده	Míng xìng	Míng xìng	Grīw zīndag Grīw rōšn
	سرشت روشنی ^۴	سرشت روشنی، نفس پاک (=درواقع، باد پاک، روح پاک) ۵	

1. After Ma, and Wang 2018: 30–32.

2. Unsurpassed Venerable of Light.

3. The Living and Chosen Spirit.

4. Light–nature.

			فراخوانی دوم
Rōšnan xwārist	Lè míng fú برخوردار از بودای روشنی‌ها ^۱	Lè míng fú برخوردار از بودای روشنی‌ها	دوست روشن‌ان
Rāz ī wuzurg Nōgšahrāfuryazd	Zào xiāng fú بودا خالق شکل‌ها ^۲	Zào xiāng fú بودا خالق شکل‌ها	بام‌ایزد؛ معمار (رازیگر) بزرگ
Mīhr Yazd	Jīng fēng fú بودا باد پاک	Jīng fēng fú بودا باد پاک ^۳	مهرایزد (روح زنده)
	Jīng fēng باد پاک	Jīng fēng باد پاک ^۴	
			فراخوانی سوم
Narisah-yazd	Nà lǐ suǒ hé yí نریسه‌ایزد	Sān zhàngfū فرستاده سوم ^۵	نریسه‌ایزد فرستاده سوم (در ترجمه‌های فارسی، گاهی «پیامبر سوم، قاصد سوم»)
		Sānmíng shì سومین فرستاده روشنی فرستاده بزرگ روشنی بخشنده	
Yīšo' zīwā(h) Yīšo' ispixtān Xradēšahryazd	Yīshù jīng hé	Guāngmíng yīshù	عیسای درخشان (یشوع شکوهمند)
	عیسای درخشان	عیسای درخشان	
	Yīshù fú عیسی بودا	Yīshù fú عیسی بودا	
Kanīg rōšn Sadwēs	Jīn nǐ lú shēn دوشیزه روشنی	Diànguāng fú بودای آذرخش	دوشیزه روشنی
	Diànguāng fú بودای آذرخش	Diànguāng آذرخش	
	Diànguāng ستون روشنی الماسی	Jīngāng xiāng zhù ستون روشنی الماسی ^۶	ستون روشنی انسان کامل ^۷

1. Enjoyer of the Lights Buddha.

2. Creator of forms Buddha.

3. Pure Wind Buddha.

4. Pure Wind.

5. Third Man.

6. Diamond Column of Glory.

7. Perfect Man.

تکوین مانویت از ایران تا چین رهیافتی به برخی مؤلفه‌های دینی مانویت چینی / ۱۰۵

Wahman (wuzurg)	Huì míng fú بودای روشنی خرد	Guǎngdà xīn ذهن بزرگ	بهمن بزرگ (نوس روشن)
	Guǎngdà zhì نوس بزرگ	Huì míng روشنی خرد	
	Shàn xīn wáng شهریار ذهن نیک	Huì míng fāxiāng نوس روشن که شکوه آموزه‌ها و تعالیم است ^۲	
	Wú fú		پنج بودا ^۳
	Nàluó yán fú		۱. نارایتیه
	Xián jié yīzuò dà rúlái		نخستین تنهاگته بزرگ ائون نیک ^۴
	Sū lù zhī fú		۲. زرتشت
	Xián jié èr zuò dà rúlái		دومین تنهاگته بزرگ ائون نیک ^۵
	Shìjiā wén fú		۳. شاکيامونی
	Xián jié sān zuò dà rúlái		سومین تنهاگته بزرگ ائون نیک ^۶
	Yí shù hé fú		۴. عیسی
	Xián jié sìzuò dà rúlái		چهارمین تنهاگته بزرگ ائون نیک ^۷
	Mò shī hē		مسیح
	Mó ní guāng fú		۵. مانی
	Chángshēng gānlù wáng		شهریار شهید زندگی طولانی ^۸

1. Great Nous.

2. the Light–Nous (who is) the Glory of the Teaching.

3. Five Buddhas.

4. the first great Tathagatas of good aeon.

5. the second great Tathagatas of good aeon.

6. the third great Tathagatas of good aeon

7. The fourth great Tathagatas of good aeon

8. Long Life Nectar King

پی‌نوشت‌ها

1. 摩尼光佛教法儀略 Móni guāng fó jiào fǎ yí lüè “The compendium of the doctrines and styles of the teaching of Mani, the Buddha of light”

2. Mani the Buddha of Light

مجموعه‌ای از کتابهای راهنمای آئینی کیش روشنی، متعلق به دهکده شیاپو واقع در استان فوجیان چین.
۳. ایزدان روشنی پنجگانه یا آمهرشپندان؛ همان پنج پسر انسان قدیم که به فارسی میانه: فروهر، باد، روشنی، آب، آتش، نامیده می‌شوند.

۴. دست‌نوشته بازمانده که مانی بودای روشنی نام دارد به دو بخش تقسیم می‌گردد. عنوان بخش اول (qing fu ke. ۱-۲۹۲) “cc” (آئین‌هایی برای بخت و اقبال خوش) است. بخش دوم (۶۹۵-۲۹۲cc) بدون عنوان است و احتمالاً مجموعه‌ای از آئین‌ها برای درگذشتگان است. بنگرید به: Ma/Wang, ۲۰۱۸.

۵. در باب باد زنده/روح زنده، و تفاوت آن با باد/روح زنده برگزیده (روح القدس)، نک. شکری فومشی ۱۳۹۳: ۳۵ به بعد.

کتاب‌شناسی

- تاردیو، میشل. (۱۴۰۱). مانویت، ترجمه محمد شکری فومشی و ایرج جمشیدی، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب.
- تجدد، نهال. (۱۳۸۴). «بن‌مایه‌های زردشتی در ادبیات چینی مانوی»، ترجمه محمد شکری فومشی، اباختر.
- شکری فومشی، محمد (۱۳۹۳ [۱۳۹۴])، «درود بر پدر، پسر، روح القدس. رهیافتی متن‌شناختی به انگاره روح القدس در تثلیث مانوی»، پژوهش‌های ادیانی، ش ۵، ص ۴۸.۳۵.
- شکری فومشی، محمد؛ سونیا میرزایی (۱۳۹۵)، «یک سند چینی نویافته مانوی و مدارک وابسته از ناحیه شیاپو: پرتوی نو بر مطالعات مانوی»، پژوهش‌های ادیانی، ش ۸، ص ۱۲۳-۱۴۲.
- فیشر، رابرت (۱۳۹۰). نگارگری و معماری بودایی، ترجمه: ع. پاشایی، تهران: متن.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۷۵)، «عدد پنج در اسطوره مانی»، در: سروش پیر مغان. یادنامه جمشید سروشیان، به‌کوشش کتابون مزداپور، تهران، ص ۵۱ [بازنشر در: بدرالزمان قریب، پژوهش‌های ایرانی باستان و میانه، به‌کوشش محمد شکری فومشی، تهران، طهوری، ۱۳۸۶، ص ۱۸۷.۱۸۳].

- Boyce, M. (1975), *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, Téhéran-Liège (Acta Iranica 9a).
- Chavannes, E.; P. Pelliot, (1913). “Un Traité manichéen retrouvé en Chine”, in: JA. 11th ser. 1.
- Ch'en, Yüan. (1923), ‘Mo-ni-chiao ju Chung-kuo k'ao’, pp. 203-239.
- De Blois, F. (2003), “Manes ‘Twin’ in Iranian and non-Iranian texts”, in: C. G. Cereti, M. Maggi and E. Provasi (eds.), *Religious themes and texts of pre-Islamic Iran and Central Asia. Studies in honour of Professor Gherardo Gnoli on the occasion of his 65th birthday on 6th December 2002*, Wiesbaden, pp. 7-16.
- Gaulier, S. et al. (1976). *Buddhism in Afghanistan and Central Asia*, Leiden: Brill.
- Klimkeit, H.-J. (1979), “Vairocana und das Lichtkreuz. Manichäische Elemente in der Kunst von Alchi (West Tibet)”, *Zentralasiatische Studien*, XIII, PP. 357-398.
- Klimkeit, H.-J. (1980), “Hindu deities in Manichaean art”, *Zentralasiatische Studien*, XIV, pp. 179-199.
- Kósa, G. (2013), “Buddhist Monsters in the Chinese Manichaean Hymnscroll and the Guanyin Chapter of the Lotus Sutra”, *The Eastern Buddhist New Series* 44/ 1, pp. 27-76.
- Kósa, G. (2014-2015), “The fifth Buddha — an overview of the Chinese Manichaean materials from Xiapu (Fujian)”, *Manichaean Studies Newsletter* 29, pp.1-20.
- Kósa, G. (2018 [2019]), “Near Eastern Angels in Chinese Manichaean Texts”, in: B. Damshäuser, R. Kauz, Li Xuetao, H. Meyer, and D. Schaab-Hanke (eds.), *Orientierungen. Zeitschrift zur Kultur Asiens*, Gossenberg: Ostasien Verlag, pp. 43-72.
- Lieu, S. N. C. [劉南強] (1985 [1992]), *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey*, Manchester, 2nd ed., Tübingen.
- Lieu, Samuel N. C. (1991), “Chinese Turkestan vii. Manicheism in Chinese Turkestan and China”, In: *Encyclopedia Iranica*, Online Edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-turkestan-vii>
- Lieu, S. N. C. (1998), *Manichaeism in Central Asia and China*, Leiden; Boston.
- Lieu, S. N. C. (1991), “Manicheism, v. in China”, <http://www.iranicaonline.org/articles/manicheism-v-in-china-1> accessed 15 July 2016.
- Liu Ts'un-yan (1976), *Traces of Zoroastrian and Manichaean activities in pre-T'ang China*, in idem, *Selected Papers from the Hall of Harmonious Winds*. Pp. 2-55.
- Ma Xiaohe 馬小鶴 (2015a), “Remains of the Religion of Light in Xiapu (霞浦) County,

- Fujian Province”, in: S. G. Richter, C. Horton and K. Ohlhafer (eds.), *Mani in Dublin. Selected Papers from the Seventh International Conference of the International Association of Manichaean Studies in the Chester Beatty Library*. Dublin, 8-12 September 2009, Leiden-Boston, pp. 228-258 [republ. version of her “Remains of the Religion of Light in Xiapu (霞浦) County, Fujian Province”, in: *Ouyaxue kan* 歐亞學刊 9, 2009, pp. 81-108].
- Ma Xiaohu 馬小鶴 and Wang Chuan [Wang Juan] 汪娟 (2018), “On the Xiapu Ritual Manual Mani the Buddha of Light”, *Religions* 9, pp. 1-39.
- Pelliot, P. (1923), “Les traditions manichéennes au Fou-Kien”, *Toung Pao* XXII.
- Pelliot, P. (1939), “Neuf notes sur des questions d’Asie centrale”, *Toung Pao* 26, pp. 201-265.
- Schaeder, H. (1927), *Ursprung und Fortbildung des manichaischen Systems*, Leipzig.
- Schaeder, H. (1934), *Iranica* (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Klasse, 3. Folge, 10, Berlin), pp. 22-23.
- Seiwert, H. M. (2003), *Popular Religious Movements and Heterodox Sects in Chinese History*, Leiden: Brill.
- Sundermann, W. (1978): “Some more Remarks on Mithra in the Manichaean Pantheon”, *Acta-Iranica* 17, Etudes Mithriaques, Téhéran-Liège.
- Tsui Chi 催驥 (1943), “摩尼教下部讚 Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan ‘The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns’”, *BSOAS* 11/1, pp. 174-215; with an appendix by W. B. Henning, “Annotations to Mr. Tsui’s Translation”, pp. 216-219.
- Wang Jianchuan 王見川 (1992). *Cong Monijiao dao Mingjiao. 從摩尼教到明教* [From Manichaeism to the Religion of Light] Taipei: Xinwenfeng Chubanshe.
- Wu Wenliang 吳文良 (Peking, 1957). *Quanzhou zongjiao shike* 泉州宗教石刻 [Religious inscriptions in Quanzhou]. Beijing: Kexue Chubanshe.
- Yang Fuxue 楊富學 and Bao Lang 包朗 (2015), “Xiapu Monijiao xin wenxian ‘Moni guangfo’ jiaozhu. 霞浦摩尼教新文獻〈摩尼光佛〉校注 [Critical edition of ‘Mānī, the buddha of light’, a new, Manichaean document from Xiapu].” *Hanshan si foxue* 寒山寺佛學 10: 74-115.
- Yoshida Yutaka 吉田豊 (2010b), “Shinshutsu Manikyō kaiga no keijijō” 新出マニ教絵画の形而上 [Cosmogony and church history depicted in the newly discovered Chinese Manichaean paintings], *Yamato Bunka* 大和文華 121, pp. 1-34.

References

- Boyce, M. (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*. Téhéran–Liège: Acta Iranica 9a.
- Chavannes, E., & P. Pelliot. (1913). “Un Traité manichéen retrouvé en Chine.” *Journal Asiatique*, 11th ser., 1.
- Ch'en, Yüan. (1923). “Mo-ni-chiao ju Chung-kuo k'ao,” pp. 203–239.
- De Blois, F. (2003). “Manes ‘Twin’ in Iranian and Non-Iranian Texts.” In C. G. Cereti, M. Maggi, & E. Provasi (Eds.), *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia: Studies in Honour of Professor Gherardo Gnoli on the Occasion of His 65th Birthday on 6th December 2002*, Wiesbaden, pp. 7–16.
- Fischer, Robert. (2011). *Buddhist Painting and Architecture*. Translated by A. Pashaei. Tehran: Matn.
- Gaulier, S. et al. (1976). *Buddhism in Afghanistan and Central Asia*. Leiden: Brill.
- Gharib, Badr al-Zaman. (1996). “The Number Five in the Myth of Mani.” In Soroush-e Pir-e Moghan: *A Festschrift in Honor of Jamshid Saroshian*, edited by Katayoun Mazdapour, Tehran, pp. 1–5 [reprinted in Badr al-Zaman Gharib, *Ancient and Middle Iranian Studies*, edited by Mohammad Shokri Foomashi, Tehran: Tahouri, 2007, pp. 183–187].
- Klimkeit, H.-J. (1979). “Vairocana und das Lichtkreuz: Manichäische Elemente in der Kunst von Alchi (West Tibet).” *Zentralasiatische Studien*, XIII, 357–398.
- Klimkeit, H.-J. (1980). “Hindu Deities in Manichaean Art.” *Zentralasiatische Studien*, XIV, 179–199.
- Kósa, G. (2013). “Buddhist Monsters in the Chinese Manichaean Hymnscroll and the Guanyin Chapter of the Lotus Sutra.” *The Eastern Buddhist, New Series*, 44(1), 27–76.
- Kósa, G. (2014–2015). “The Fifth Buddha: An Overview of the Chinese Manichaean Materials from Xiapu (Fujian).” *Manichaean Studies Newsletter*, 29, 1–20.
- Kósa, G. (2018 [2019]). “Near Eastern Angels in Chinese Manichaean Texts.” In B. Damshäuser, R. Kauz, Li Xuetao, H. Meyer, & D. Schaab-Hanke (Eds.), *Orientierungen: Zeitschrift zur Kultur Asiens*, Gossenberg: Ostasien Verlag, pp. 43–72.
- Lieu, S. N. C. (1985 [1992]). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey*. Manchester, 2nd ed., Tübingen.

- Lieu, Samuel N. C. (1991). "Chinese Turkestan VII: Manicheism in Chinese Turkestan and China." In *Encyclopedia Iranica*, Online Edition. Available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-turkestan-vii>
- Lieu, S. N. C. (1991). "Manicheism, V: In China." Available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/manicheism-v-in-china-1>. Accessed 15 July 2016.
- Lieu, S. N. C. (1998). *Manichaeism in Central Asia and China*. Leiden–Boston.
- Liu Ts'un-yan. (1976). "Traces of Zoroastrian and Manichaean Activities in Pre-T'ang China." In *Selected Papers from the Hall of Harmonious Winds*, pp. 2–55.
- Ma Xiaohé 馬小鶴. (2015a). "Remains of the Religion of Light in Xiapu (霞浦) County, Fujian Province." In S. G. Richter, C. Horton, & K. Ohlhafer (Eds.), *Mani in Dublin: Selected Papers from the Seventh International Conference of the International Association of Manichaean Studies in the Chester Beatty Library, Dublin*, 8–12 September 2009, Leiden–Boston, pp. 228–258 [republishing of "Remains of the Religion of Light in Xiapu (霞浦) County, Fujian Province," *Ouyaxue kan* 歐亞學刊 9, 2009, pp. 81–108].
- Ma Xiaohé 馬小鶴, & Wang Chuan [Wang Juan] 汪娟. (2018). "On the Xiapu Ritual Manual Mani the Buddha of Light." *Religions*, 9, 1–39.
- Pelliot, P. (1923). "Les traditions manichéennes au Fou-Kien." *Toung Pao*, XXII.
- Pelliot, P. (1939). "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale." *Toung Pao*, 26, 201–265.
- Schaeder, H. (1927). *Ursprung und Fortbildung des manichaischen Systems*. Leipzig.
- Schaeder, H. (1934). *Iranica. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, Phil.-Hist. Klasse, 3rd series, 10, Berlin, pp. 22–23.
- Seiwert, H. M. (2003). *Popular Religious Movements and Heterodox Sects in Chinese History*. Leiden: Brill.
- Shokri Foomashi, Mohammad. (2014 [2015]). "Hail to the Father, the Son, and the Holy Spirit: A Textual Approach to the Concept of the Holy Spirit in the Manichaean Trinity." *Religious Studies*, No. 5, 35–48.
- Shokri Foomashi, Mohammad, & Sonia Mirzaei. (2016). "A Newly Discovered Chinese Manichaean Document and Related Materials from the Area of Xiapu: New Light on Manichaean Studies." *Religious Studies*, No. 8, 123–142.
- Sundermann, W. (1978). "Some More Remarks on Mithra in the Manichaean Pantheon." *Acta Iranica*, 17, *Études Mithriaques*. Téhéran–Liège.

- Tajaddod, Nahid. (2005). "Zoroastrian Motifs in Manichaean Chinese Literature." Translated by Mohammad Shokri Foomashi. Abakhter.
- Tardieu, Michel. (2022). Manichaeism. Translated by Mohammad Shokri Foomashi and Iraj Jamshidi. Qom: University of Religions and Denominations.
- Tsui Chi 催驥. (1943). "摩尼教下部讚 Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan: 'The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns.'" BSOAS, 11(1), 174–215; with an appendix by W. B. Henning, "Annotations to Mr. Tsui's Translation," pp. 216–219.
- Wang Jianchuan 王見川. (1992). Cong Monijiao dao Mingjiao 從摩尼教到明教 [From Manichaeism to the Religion of Light]. Taipei: Xinwenfeng Chubanshe.
- Wu Wenliang 吳文良. (1957). Quanzhou Zongjiao Shike 泉州宗教石刻 [Religious Inscriptions in Quanzhou]. Beijing: Kexue Chubanshe.
- Yang Fuxue 楊富學, & Bao Lang 包朗. (2015). "Xiapu Monijiao xin wenxian 'Moni Guangfo' jiaozhu" 霞浦摩尼教新文獻〈摩尼光佛〉校注 [Critical Edition of Mani, the Buddha of Light, a New Manichaean Document from Xiapu]. Hanshan Si Foxue 寒山寺佛學, 10, 74–115.
- Yoshida Yutaka 吉田豊. (2010b). "Shinshutsu Manikyō kaiga no keijijō" 新出マニ教絵画の形而上 [Cosmogony and Church History Depicted in the Newly Discovered Chinese Manichaean Paintings]. Yamato Bunka 大和文華, 121, 1–34.

